

Den kvinnliga eliten.

Annika Ullman

Den kvinnliga eliten

Det offentliga slutomdömet om stiftarinne- och föreståndarinnegenerationen andas idel erkännanden. I 1940-talets statliga skolutredningar omtalas de som "vårt lands kvinnliga elit i avseende på begåvning, duglighet och organisationsförmåga" och deras insatser beskrivs som "framsynta" och "imponerande":

"Flickskoleväsendet hade länge framstått som det verksamhetsfält, där kvinnlig begåvning och initiativkraft kunde utvecklas mest fritt och självständigt. Flickskolorna drogo därför under 1800-talets senare hälft till sig en mycket stor del av vårt lands kvinnliga elit i avseende på begåvning, duglighet och organisationsförmåga, och raden av framsynta, kloka och kraftfulla föreståndarinnor och lärarinnor vid dessa skolor ter sig imponerande."¹

Först, bäst, främst *eller* utstötta, sidordnade och ringaktade?

Egentligen är det förvånande hur lätt det är att förfalla till antingen demonisering eller detronisering, hur enkelt det är att antingen uppförstora en pionjär (i egenskap av först) eller att förminska en nykomling (i egenskap av sist). Visst var Sofi Almquist, Anna Sandström och Anna Ahlström avundsvärda representanter för en liten klick – socialt, ekonomiskt och kulturellt – välutrustade döttrar med eget utbildningskapital och egna framskjutna positioner. Säkert var de begåvade och duktiga och säkert uppfattades de, både av sin samtid och av sig själva som just en "kvinnlig elit". De var högutbildade, självförsörjande och de tog på ett iögonfallande sätt sig själva i anspråk inom det verksamhetsfält som var den privata flick- (och sam-)skolans. Deras erfarenheter som banbrytare, vägröjare och nyskapare måste rimligtvis ha medverkat till en kollektiv självbild av excellens; för att inte säga elitism. Vi finner den kanske tydligast uttryckt i den tveksamhet som många av dessa kvinnopionjärer uppvisade i frågan om allmän och lika rösträtt. Med sina höga bildningsbanor, med sina erfarenheter som dugande ledare, genom det talutrymme de erövat inom den pedagogiska offentligheten, fann de – naturligt nog – att de befann sig högt över den övriga massan. Även om de uppfattade sig själva som bevis för att också kvinnor *kunde* kvalificera sig för ett fullt medborgarskap, finner man i de här kretsarna en påtaglig ovilja mot att fungera som slussöppnare för hela kvinnokollektivet.

Men samtidigt som de kvinnliga föregångarna signalerade avstånd till de kvinnliga efterföljarna, markerade den manliga offentligheten tydlig distans till de kvinnliga nykomlingarna. Framförallt kan man konstatera att "elitkvinnornas" formella utbildningskapital vägde lätt inom den specifika infrastruktur som hierarkiserade tidens utbildningsexamina, statliga behörighetsbestämmelser och befattningstitlar. Även om man inte skall underskatta Högre lärarinneseminiariets oerhörda betydelse för flickskoleväsendets uppbyggnad, måste man konstatera att ett avgångsbetyg från detta *högre* kvinnoseminarium värderades långt *lägre* än en studentexamen från ett vanligt

¹ SOU 1944:20, s 62, SOU 1948:27, s 347.

läroverk. Även om *många* av de tidiga kvinnliga akademikerna skapade sig själva höga positioner – t.ex. som studierektor – inom de privata flickläroverken, måste man komma ihåg att deras examina *icke* gick att utväxla ens mot betydligt lägre befattningar inom det allmänna läroverket.

Hur skall man alltså förstå den dubbla erfarenheten av att vara främst inom en social kategori och sämst inom en annan?

Med Simone de Beauvoir som jämförelse

I Toril Mois teoretiskt raffinerade studie av Simone de Beauvoir *Hur man skapar en kvinnlig intellektuell* (1996) utmanas såväl personbiografins linjära förklaringsambitioner (ursprung – finalitet), som kultursociologins fokusering på individerna som agenter i ett givet tidrum (habitus – symboliskt kapital – position)². Genom en sorts "social psykoanalys" där stor vikt läggs vid hennes förhållande till utbildningssystemet, ger Moi inte endast en fördjupad förståelse av Beauvoirs subjektivitet i förhållande till de objektiva strukturer som omgav henne utan också ett värdefullt bidrag till tolkningen av de *kollektiva erfarenheter* som de kvinnliga pionjärerna gjorde just inom utbildningssystemet och som pretendenter på offentliga positioner.

Även om Simone de Beauvoir var fransyska och även om hon var en bit yngre (f. 1908) än de svenska kvinnor som figurerar i min undersökning, kan vi se att deras tidiga förutsättningar starkt påminner om varandra. Också Simone fick sin grundläggande skolgång vid en privat flickskola; "Adéline Désirs flickskola" i Paris. Också för Simone de Beauvoir fanns – liksom för Anna Ahlström och hennes jämnåriga svenska kolleger – en valsituation i 17-18 års åldern. Skulle hon gå den specifikt *kvinnliga* utbildningsvägen genom ett högre lärarinneseminarium – "Sévres" efter den lilla by utanför Paris där denna högre lärarutbildning för kvinnor var förlagd – eller skulle hon välja att pröva sina vingar inom akademien med dess *manligt* präglade villkor? För Beauvoir tycks valet ha varit tämligen enkelt. Hon ville läsa filosofi och hon ville pröva gränserna för sin förmåga. Hon riktade in sig mot den prestigefulla agrégationsexamen i filosofi vid Sorbonne och hon såg fram mot att bryta ny mark inom kvinnokollektivet ("jag längtade efter att bli en av dessa pionjärer"³).

Toril Moi intresserar sig särskilt för Beauvoirs tydliga avsmak för de renodlade kvinnostrukturer, ("vid närmare eftertanke var jag inte angelägen om att stänga in mig tillsammans med kvinnor någonstans utan för Paris")⁴ och funderar samtidigt över hur pass medveten Beauvoir var om att hon istället kom att placera sig i en kontext där alla insatser mättes med manlig måttstock. När hon valde bort lärarinneseminarier i Sévres valde hon samtidigt bort den examen där kvinnor mätte sig mot kvinnor, den så kallade "agrégation feminine". När hon istället inriktade sig mot en agrégée i filosofi var detta den examen som gick under benämningen "agrégation masculine".⁵ Finast

² Toril Moi: *Simone de Beauvoir. Hur man skapar en kvinnlig intellektuell* (1996), [Orig. Simone de Beauvoir. *The making of an Intellectual Woman*, 1994]. I boken laborerar hon med såväl psykoanalytiska, filosofiska, kultursociologiska, feministiska som litteraturvetenskapliga frågeställningar. Självddefinierar hon sitt grepp som *personlig genealogi*. Op.cit., s 27-30.

³ Op.cit., s 77. (citatet hämtat från Simone de Beauvoir: *En familjeflickas memoarer [Mémoires d'une fille rangée, 1958]*)

⁴ Op.cit., s. 74. (citatet hämtat från Simone de Beauvoir: *En familjeflickas memoarer [Mémoires d'une fille rangée, 1958]*)

⁵ Op.cit., s 75.

bland de fina, eftertraktad av åtskilliga, erhållen av få. Genom att välja filosofi som huvudämne trängde hon in på den mest manliga av de akademiska domänerna⁶

Efter tre års examensförberedande studier vid några privata undervisningsanstalter, blev den då 21-åriga Simone de Beauvoir *agrégée* i filosofi vid Sorbonne. Året var 1929 och hon klarade sig mycket bra i den konkurrensen, trots att merparten av hennes medtävlare hade förberett sig vid den mytomspunna Ecole Normale Supérieure, elitinstitutionen dit endast män hade tillträde. Av de sextiosex kandidater som gick upp i examen var det endast tretton som klarade sig. Censorerna rangordnade Simone de Beauvoir som näst bäst, efter Jean Paul Sartre, då 23 år.⁷

Man skulle kunna säga att *Moi* använder just detta "Nummer två efter Sartre" som bändverktyg för att komma åt hur Simone de Beauvoir konstruerade sig själv som kvinnlig intellektuell. Hon undersöker hur det var möjligt för samma Beauvoir som i *Det andra könet* [*Le deuxième sexe*, 1949] så skarpsynt identifierade kvinnors annorlunda villkor, att lika envist hävda att hennes egen andra-placering var ett enkelt resultat av förutsättningsfri och rättmätig tävlan.⁸ Hon frågar sig vidare hur Beauvoir i sin iver att skapa sig en position som intellektuell på lika villkor, samtidigt så grovt kom att underskatta betydelsen av de distinktioner som redan hade ägt rum, *innan* hon tog sin examen. Beauvoir erkände endast de uttalade spelregler som syftade på kapaciteten vid själva examensögonblicket.⁹ Att också hon – liksom det övriga kvinnokollektivet inom akademien – reste med ett bagage som ansågs som lättare (studentexamen vid en privat flickskola, examensförberedelser vid några privata institut och vid Sorbonne) än den särskilda packning som hennes manliga kolleger hade samlat på sig (från de elitgymnasier dit endast män hade tillträde, som specialdrillade "normaliens"). Framförallt erkände hon aldrig att hon var i avsaknad av den *distinktion* som för alltid skulle komma att omge de manliga kolleger som hade haft privilegiet att förbereda sig vid Ecole Normale Supérieure. Även om Beauvoir – som hon själv uttryckte det – inte tänkte på sig själv som kvinna, så var hennes kappsäck klart igenkännlig som kvinnlig. Och även om hon blev rangordnad som den främsta bland kvinnor, var hon tydligt igenkänd som nykomling i det manliga etablissemanget.

Toril Mois intresse för förbindelserna mellan det yttre (Beauvoirs faktiska villkor inom utbildningssystemet) och det inre (Beauvoirs tolkning av sin egen unika position och det värde hon tillskriver sig själv), leder fram till *spänningen* mellan de dubbla erfarenheterna av att vara främst bland kvinnor och samtidigt ohjälpligt sämst bland männen: Samtidigt som Simone de Beauvoir i sin elitposition utövar symbolisk makt är hon som kvinna ett offer för den symboliska makt hon själv har del i och dessutom gör hennes ovetskap om dessa faktorer henne till slav under fältets mekanismer. Beauvoir är oreflekterat underdånig i förhållande Sartre och samtidigt medvetet överlägsen alla andra.¹⁰ *Moi* sammanfattar:

"Min poäng är alltså att det finns en viktig spänning i Beauvoirs samhälleliga position från slutet av 1920-talet till slutet av 1940-talet. Hon internaliserar och identifierar sig med det franska intellektuella fältets habitus utan att se i hur hög grad denna habitus favoriserar män. Genom sitt personliga förhållande till Sartre får hon också ett

⁶ Belysande är Mois citat från en tidningsartikel från 1914 då Léontine Zanta blev den första kvinnliga doktorn i filosofi. Artikelförfattaren förundras över att en kvinna nu hade valt att doktorera i filosofi "den svåraste, den mest fruktade av doktorsgraderna. Denna grad kräver så stor intellektuell kraft och erfarenhet i att hantera tankar att den uppfattas som männens särskilda domän". Op.cit., s 77.

⁷ Op.cit., s 78.

⁸ Se särskilt kap 1 "Nummer två efter Sartre", ss 35-60 och kap 7 "Beauvoirs utopi: frigörelse i *Det andra könet*", ss 235-276.

⁹ Op.cit., kap 2.

¹⁰ Op.cit., s 95.

känslomässigt intresse av att identifiera sig med hans ambitioner att uppnå en kulturellt dominerande position. Men det faktum att hon är kvinna placerar henne i ett långt mer marginellt förhållande till den kulturella legitimiteten än hennes utbildning förberett henne för. Att hon fick tillgång till högre utbildning gjorde det möjligt för henne att bli en självständig intellektuell kvinna, men just detta gjorde henne också ur stånd att se hur det intellektuella fältet hon identifierade sig med marginaliserade henne som kvinna. Denna position är dubbelt självmotsägande eftersom hon inte bara är ovetande om sin egen relativa marginalisering, utan också om de maktmekanismer som fungerar till hennes fördel.”¹¹

Med tanke på att Simone de Beauvoir räknats som emblematiske figur för kvinnliga intellektuella under 1900-talet och att många i paret Beauvoir & Sartre tyckt sig se en modell för ett intellektuellt hon & han kan Toril Moi komplicerande tolkningar verka förvirrande och provocativa. Hur kan man hylla någon som ”kvinnopionjär” som i praktiken ville tona ned det faktum att hon var kvinna och istället få uppmärksamheten på sin filosofiska och litterära produktion? Vad betyder en ”kvinnlig intellektuell”, när måttstocken – både för att släppas in på det intellektuella fältet och för att verka där – föreskrev symboliska värden, (ett visst utbildningskapital, en viss social magi) som endast män hade haft tillgång till?

Den dubbla erfarenheten

Toril Moi sätter fingret på de paradoxala villkor för handling, självvärdering och bedömning som Beauvoir delade med de första generationerna kvinnor som ”i princip” hade tillgång till samma utbildningsinstitutioner och yrkesområden som sina manliga kolleger. I ett sådant *i-princip-tillstånd* kan det vara svårt att riktigt identifiera vilka värdeskalor som är strikt bekönade och vilka som erbjuder möjligheter till gränsöverskridanden och nykonstruktioner. Å ena sidan måste naturligtvis nykomlingarna – för att bli igenkända, välkomnade och respekterade – ödmjukt erkänna den etablerade ordningen av formellt rangordnade examina, utbildningstitlar och offentliga behörighetsbestämmelser. Å andra sidan är det uppenbart att de – bara genom sin blotta närvaro – utmanade väsentliga delar av samma ordning. Dittills hade kriterierna undantagslöst utgått från att seminaristen, studenten, kandidaten, licentiaten, doktorn och rektorn *per definition* var en man. På så sätt blev kvinnorna inte vilka nyanlända som helst; de blev språkliga (och sociala) anomalier. Deras närvaro tvingade inte endast fram de otympliga språkkonstruktionerna ”kvinnlig student”, ”kvinnlig filosofie doktor”, ”kvinnlig intellektuell” utan provocerade också fram diverse föreställningar om vilka egenskaper bestämningen ”kvinnlig” tillförde – alternativt avförde – från ursprungsbegreppet.¹²

Men även om man bortser från denna – inte alltid så – sofistikerade diskussion kring manligt/kvinnligt som omgav de kvinnliga utbildningspionjärerna decennierna kring sekelskiftet 1900, skall man se att deras faktiska möjligheter att hävda sig inom den manligt organiserade offentligheten var starkt begränsade av systemets inneboende strukturer. Endast så länge de höll sig till kvinnoströmmen kunde de fullt ut räkna med uppskattning. Så fort de lämnade sin tilldelade planhalva blev de misstänkliggjorda, vägda och av olika anledningar funna för lätta. Alltid var det något de nyanlända hade glömt att ta med sig: Simone de Beauvoir hade ”glömt” att förbereda sin framtida bana genom att förädla sitt intellektuella kapital vid Ecole Normale Supérieure, Anna Ahlström hade glömt att en akademisk examen saknade marknadsvärde om den

¹¹ Op.cit., ss 94-95

¹² Jfr Annika Ullman: *Rektorn. En studie av en titel och dess bärare* (1997) där jag i kapitlet ”Manligheten” (ss. 265-274) diskuterar hur den manligt definierade titeln rektor – med ”rektorska” som tillhörande frutitel – successivt blir möjlig att använda också för kvinnliga skolledare.

erhållits av en kvinna, Anna Sandström hade glömt att hon bakom Uffe-pseudonymen bara var en vanlig privatskoleföreståndarinna.....

Så länge de höll sig till flickskolorna, flickläroverken, lärarinneseminarierna och "det privata" kunde de dock hyllas som framstående lärarinnor, auktoritativa ledare och till och med tidigt utses som statliga kommittéledamöter.¹³ I samma stund som det började se ut som om vissa kvinnor fullt ut tänkte utnyttja möjligheten till studentexamen och universitetsstudier måste Strindberg varna för risken att kvinnor söker bilda sig i *samma* mening som de bildade männen. I samma stund som de kvinnliga akademikerna tycktes vilja lämna sin "berättigade" plats på de privata flickläroverken för att i stället *blanda sig* med kollegerna vid de allmänna läroverken, fick Emil Hägg & Co panikångest och manade de kvinnliga kollegerna även fortsättningsvis upprätthålla distinktionerna: "Vi män gå ej och bjuda ut vår manliga psyke på den kvinnliga läroverksmarknaden och demonstrera den oerhörda risken av dess undvarande i flickläroverken."¹⁴

Ett belysande exempel på dubbelheten hos det offentliga etablissemangen är värderingen av Anna Sandströms yrkesgärning. Omväxlande hyllas hon som pionjär (som kvinna bland kvinnor) och ringaktas som nykomling (som ofullkomlig bland fullkomliga). År 1904 tilldelades hon av Kungl. Maj:t medaljen i guld av åttonde storleken *Illis quorum meruere labores* "för sin långvariga, nitiska och framgångsrika verksamhet för den kvinnliga ungdomens bildning".¹⁵ Men när riksdagen 1930, efter det att regeringen först avstått från att avgöra ärendet och istället fört över det till den andra statsmakten, stod inför möjligheten att tillerkänna Anna Sandström statlig ålderspension kan man säga att samma insatser vändes emot henne. Inför den formella måttstocken "i statlig tjänst" blev hennes eget symboliska kapital otillräckligt. Det hjälpte inte att många riksdagsmän vältaligt argumenterade för att ge "ett offentligt erkännande åt en av de mest förtjänta personerna inom det svenska undervisningsväsendet",¹⁶ eller att man hävdade att hon "gjort staten och fäderneslandet en tjänst, vida betydelsefullare än mången av dem som formellt äro pensionsberättigade".¹⁷ Inte ens när flera ledamöter påpekade att staten själv – genom att under så lång tid undandra sig ansvaret för flickundervisningen – faktiskt "bar skuld" till att Anna Sandström "aldrig hade varit i statstjänst",¹⁸ lät sig majoriteten övertygas. Vid voteringen avslogs Anna Sandströms ansökan om statlig pension.¹⁹

Först, bäst, främst eller utstötta, sidoordnade och ringaktade? Det beror på vad och vilka man jämför med.

¹³ T.ex 1885 års flickskolekommitté som var den första statliga kommitté som hade kvinnliga ledamöter Sofie Adlersparre och Hilda Casselli, föreståndarinna vid Statens Normalskola.

¹⁴ Emil Hägg: "Svar till fröken Philipsson" i *Göteborgs Handels och sjöfarts-tidning* 21/7 1914.

¹⁵ Påfallande många skolstiftarinnor/föreståndarinnor fick den här offentliga utmärkelsen: Sofi Almquist 1914, Anna Ahlström 1943. Men också Anna Whitlock och flera.

¹⁶ Här motionären rektor Gustav Mosesson i andra kammaren 27 apr. 1929, (prot n:r 31)

¹⁷ Här motionären professor Johan Bergman i första kammaren 27 apr. 1929 (prot n:r 25)

¹⁸ Här Kerstin Hesselgren i första kammaren 1 mars 1930 (prot n:r 13).

¹⁹ Andra kammarens protokoll 1 mars 1930 n:r 14, s 53.